

HUNYADY GYÖRGY

A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák

Hunyady György
szociálpszichológus
az MTA levelező tagja

A közfelfogás szerint a nemzetek különböznek egymástól. E különbségek számontartása és értékelése gazdagíthatja világképünket, ám a megkülönböztetés bizonyos formái méltatlan bánásmóddhoz is vezethetnek másokkal szemben. Fontos kérdés tehát, hogy van-e valóban „jellem” az egyes nemzeteknek. Ha igen, hogyan ragadható meg tudományosan ez a „jellem”? Milyen szerepet játszanak életünkben a „nemzeti jellemre” vonatkozó közkeletű elképzelések, a nemzeti sztereotípiák? Hogyan állapítható meg, hogy mekkora az igazságmagva egy-egy sztereotípiának, és mikor kell előítéletről beszélnünk?

Bevezetés

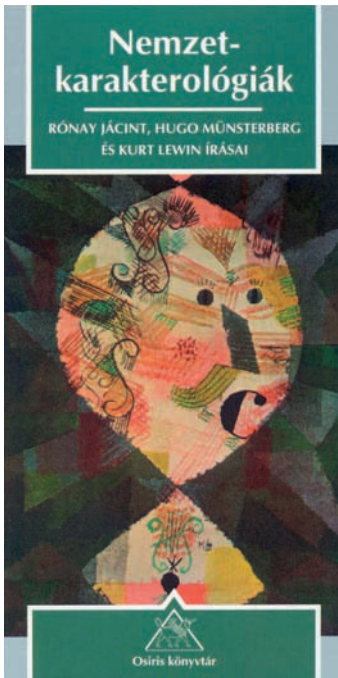
A tizedik században uralkodó bizánci császár, Bölcs Leó *Taktika* című művében írt a Bizánci Birodalommal kapcsolatban álló népek politikai és hadi szokásairól, valamint katonai erejéről. Leírásai során az általa „türköknek” nevezett magyarokról is megemlékezett, s jellemzést adott a honfoglaló magyarok természetéről. A jellegzetes vonások között előkelő helyet foglal el a

1942-ben született Budapesten. 1965-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karának pszichológia–történelem szakán. 1972-ben a történelemtudomány kandidátusa, 1982-ben a pszichológiatudomány akadémiai doktora lett; 2001-től az MTA levelező tagja.

Pályáját az MTA Pszichológiai Intézetében kezdte, az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Pszichológiai Intézetének vezetője, 1988-tól egyetemi tanár. Tevékeny részese volt a szociálpszichológia meghonosításának – mint az MTA fiatal kutatója, majd a hazai közvélemény-kutatások szakterületi vezetője, illetve a KLTE tanszékének oktatója és vezetője.

Több szakmai utat tett az Egyesült Államokban, Fulbright-professzorként tanított a Kaliforniai Egyetemen. Együttműködésben áll többek közt David Hamiltonnal, a modern sztereotípiakutatás úttörőjével, William McGuire-ral, a nézetrendszerek korszakos jelentőségű kutatójával és John Josttal, a közgondolkodás társadalomkritikáját nyújtó új generáció vezető képviselőjével.

Főbb kutatási területe: a szociális megismerés és a társadalmi sztereotípiák.

Nemzetkarakterológia:

a nemzetek jellemzésével foglalkozó kutatási terület. Ma már nem tekintik tudományosnak, mert nem rendszerezett és módszertanilag megalapozott empirikus adatgyűjtésen, hanem történelmi, nyelvészeti és néprajzi szempontú spekulációkon és esetleírásokon alapult. A 19. századtól a 20. század első néhány évtizedéig élte virágkorát.

szabadságszeretet és a vitéz, bátor magatartás. Kevésbé megnyerő az, amit a magyar törzsek politikai színvallásáról és megbízhatóságáról írt: ezt a legjobb indulattal is csak úgy lehet összefoglalni, hogy taktikus „körmönfont politizálás” jellemzi őket. A történeti forrást így idézi fel 1939-ben Szekfű Gyula, a magyar történetírás tekintélyes alakja, a Horthy-korszak mértékadó gondolkodója. Ekkor jelent meg a *Mi a magyar?* című gyűjteményes kötet, amelynek társadalmi üzenetéhez a magyar szellemi élet kiválóságainak páratlan együttese járult hozzá. Szekfű a maga záró tanulmányában Bölcs Leót idézve e három vonásból eredezteti a magyarság különböző időkből tanúsított magatartását, és az ezektől való időszakos eltávolodásban találja meg a magyar múlt válságos korszakainak magyarázatát.

Megjegyzendő, hogy a tanulmány, ha más nem is, azt bizonyosan időállóan dokumentálja, hogy a szerzők, Szekfű és intellektuális köre szabadságszerető, bátor és taktikusan politizáló emberek voltak. A második világháború sötét előestéjén – bölcsész, költő, tudós létükre – volt bennük belső indíték, erő és célirányos megfontoltság, hogy a történetileg kiformált és próbára tett nemzetet önértékének tudatára ébresszék, megerősítsék szellemi tartását a német fajelmélet militáns terjeszkedésével szemben. A mondandójuk szolgálatába állított nemzeti karakterrajz esetlegességével és esendőségével – amint ezt a kötet ékessége, Babits esszéje érzékelteti – a céltudatos szerzők is tisztában voltak. Ezzel együtt és ennek ellenére nekünk rá kell eszmélnünk arra, hogy jó másfél évtizeddel később az 1956-os forradalomban és utóéletében a magyarságnak épp az emlegetett vonásai villantak fel, tükröződtek a nemzetközi nyilvánosságban és égtek bele a nemzet és tagjai megítélésébe világszerte. Nem túlzás azt állítani, hogy évekig és évtizedekig a szabadságszeretet és a bátor helytállás kivételes és kiugró példáját tisztelték nemzetünkben a legkülönbözőbb emberek a Föld legtávolabb eső pontjain.

Mint ez a széteső és egybecsengő, laza szövésű történet is mutatja, a nemzeti jellem és a nemzetjellemezés pszichológiája tele van talányos kérdésekkel. Előadásom szűk kereteiben ezekkel kapcsolatban szeretnék bemutatni négy nézőpontot, négy tudománytörténeti stációt, négyféle eredményt. Az első a nemzeti jellem megragadásának kísérlete, a **nemzetkarakterológia**. A második a jellemzés születésének és kifejedésének eredményének, a nemzeti sztereotípiának az elemzése. A harmadik a nemzeti egység mibenlétének, jellemezhetőségének latolgatása. S a negyedik a kulturális összehasonlítás mint a nemzeti sajátosságok módszeres pszichológiai mérésének újszerű lehetősége. Így vezet gondolatmenetünk a „nemzeti karakterrel” kapcsolatos fenntartás nélküli odafordulástól az elmélyülő kételyen át egy mértéktartó szakmai ígéretig.

A nemzeti jellem megragadása: a nemzetkarakterológia

A nemzeti karakter céltudatos és rendszeres vizsgálatának kezdete a 19. századra esik. Bármit véltek is a kor emberei a népek eredetéről és a múlttól, a francia forradalom után és annak hatására Európa-szerte új tudata támadt az emberi összetartozásnak. A gazdaságban gyökerező társadalmi átalakulás a különböző rétegek feudális válaszfalait megingatta, lerombolta. A jog előtti egyenlőség átrendezte az emberi kapcsolatokat, új alapon teremtett politikai közösséget, amelyben egy kultúra közös nyelvet beszélő tagjai egyesültek, és előbb-utóbb valódi vagy vélt érdekeiket, akaratukat képviselő államokat alakítottak ki.

A nemzetkarakterológiának, tehát a nemzeti jellem – ha nem is módszeres, de rendszeres – vizsgálatának egyik kiváló korai dokumentuma épp a magyar kultúrtörténet érdekessége és értéke. 1847-ben jelent meg *Rónay Jácint* kötete, a *Jellemisme, avagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból*. Mint az akadémiai levelező tagságra érdemesítő értekezés címe is tükrözi, a tudomány előtti állapotban lévő lélektan ez igen sokszínű, több szakmai fejlődésirányt magában rejtő vállalkozása. Az európai nemzetek lelki jellegzetességeinek leírása együtt található meg és részben össze is szövődik itt a nemek sajátosságainak tanulmányozásával (amit ma amerikai stílusban és terminussal *gender studies*-nek mondunk), valamint az életkori típusok elkülönítésével, meghatározásával és jellemzésével (ami a maga módján a fejlődéslelektan előképe, a teljes élettartamot figyelembe véve). Az embereket csoportosító többféle tipológia jelentkezik együtt Rónay Jácint megfigyelésekben és ötletekben egyaránt gazdag, frappánsan szellemes, átgondoltan rendszeres munkájában. Különleges stílári értékei közé tartozik a nemzetek közötti összehasonlítások több gondolatfüzére, melyekben egyazon szempontból több nemzetet is egybevet, sarkítva a köztük látni vélt különbségeket.

Az írás alapvetően külön-külön fejezetben tárgyalja a megjelölt nemzetek mentalitását, kitekintve a természeti viszonyokra, utalva a jellegzetes életvitelre és szokásokra, elidőzve a szóban forgó nemzet különböző társadalmi rétegeinek tipikus vonásainál.

A legnagyobb terjedelmű és társadalmi (ma úgy mondhatnánk, szociológiai) szempontból legdifferenciáltabb leírás Rónay könyvében a magyar emberről szól, akinek érzelmi életét, hangulatának változásait, a munkához és a szórakozáshoz való viszonyát rendre megtárgyalja, és kitér a reformkor vívódásaira a hagyományok és a megújítási szándékok, a külföld vonzása és a hagyományörzés kényelme között. A nemzetjellemzések markánsan eltérnek egymástól. A magyar ember emocionális természetét hangsúlyozza – mint oly sokan: haza- és szabadságszeretetét, lelkes, lobbanékony, örömteli és fényűző jellemét, a vendégbarátságot együtt a harcos bátorsággal, a tüzes temperamentummal és némi képmutatással. A szempontokban gazdag és terjedelmes nemzeti önjellemzésnek az angolok jellemzése ellenpontját ké-

„A német tudósnak;
a francia szeretetreméltónak;
a spanyol hatalmasnak;
az olasz művésznak;
az orosz úrnak;
a magyar gazdagnak;
az angol eredetinek akar látszani...
Minden nemzet kisebb-nagyobb
mértékben önző.
Az olasz múltban,
a magyar jövőben,
a francia mindenütt látja ragyogni
magát,
az angol kedves „én”-ét zsebében,
a német gyomrában,
a spanyol nyelvén,
az orosz szívében hordozza,
terveit gondosan leplezgeti.
Simul a körülményekhez, tőr,
nélkülöz mindent,
csak hogy célt érhessen...”

Nemzetek közötti összehasonlítás-sorozatok Rónay Jácint nemzetkarakterológiai művében

Néplélektan:

Wilhelm Wundt német pszichológus ezt a kifejezést (Völkerpsychologie) alkalmazta nemzetkarakterológiai vizsgálódásaira.

Szellemtudomány:

19. század végi, 20. század eleji történet-, illetve tudományfilozófiai megközelítés, mely elsősorban a korabeli német tudományos életre volt jellemző. Magyarországon az 1920–1930-as években örvendett nagy népszerűségnek. A természettudományok és a humán tudományok éles szétválasztásán alapul; felfogása szerint csak az előbbieket törekedhetnek kísérleti vizsgálódásra és oksági magyarázatra, az emberi jelenségek esetén inkább a megértés és a történelmi-kulturális perspektívában való elhelyezés a tudomány célja.

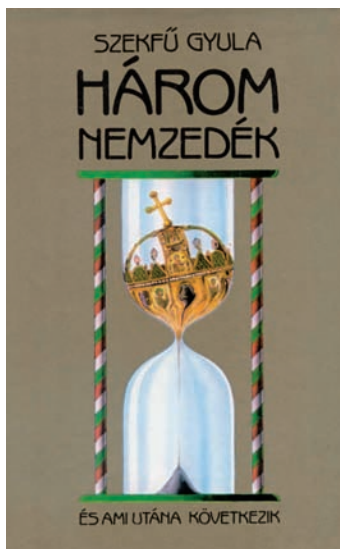
pezi, a leírás szerint tudniillik az angolokban sok minden megvan abból, ami a magyar emberből hiányzik: eredetiség és műveltség, anyagiasság, gyakorlati, kereskedő, mindenképpen haladó szellem. Rónay Jácint a bonthatkozó pszichológiai tudományok korai előharcosa hazánkban, akinek nemzetkarakterológiai könyve minden európai összehasonlításban megállja a helyét, és kiválóan érzékelteti ennek a vizsgálódási iránynak a jellegét és időszakos szerepét.

A nemzetkarakterológia a 19. század második felében, sőt a 20. század elején Európa-szerte fellelhető. Esszéisztikus műfaja sok egyéni szint vitt a történelemről és a társadalomról való elmélkedésbe, valójában azonban soha nem halmozódtak fel ismeretei. Nem mondhatjuk, hogy a különböző szerzők egymás megfigyeléseire és megállapításaira építeni tudtak, s így kialakulhatott volna a nemzetek tudományos ambíciójú jellemzésének valamiféle közösen elfogadott és szervesen fejlődő törzse. Tudománytörténeti szempontból különösen érdekes és tanulságos, hogy miként alakult az egyénben lezajló pszichológiai alapfolyamatok módszeres vizsgálatának és az úgynevezett néppszichológiai vagy nemzetkarakterológiai leírásoknak a viszonya a német szellemi életben. Maga Wilhelm Wundt, aki a 19. század legvégén az első kísérleti pszichológiai laboratóriumot létrehozta és megkezdte kísérleti módszerrel, természettudományos objektivitással tanulmányozni a lelki jelenségeket, ettől az úttörő munkától élesen elkülöníti **néplélektani** munkásságát, amelyben történeti, filológiai, néprajzi alapon elmélkedik társadalmi makrojelenségekről és ezek jellegzetességeiről.

A **szellemtudományi** történetírás és társadalomlátás elvben pszichológiai alapon nyugszik, valójában azonban saját nézőpontja és értelmezési szükségletei szerint próbál létrehozni egy pszichológiát. Szemben a természettudományos objektivitásra törekvő kísérleti lélektannal, ennek a pszichológiának a szerepe nem a magyarázat lenne, hanem a megértés, nem az okok felderítése, hanem az embert és csoportját mozgató célok azonosítása.

A szellemtudományi irány az 1918–1919-es forradalmak után erőre kapott Magyarországon is, ahol a nagy pszichológiai kultúrájú piarista pap és kultúrpolitikus, Kornis Gyula volt az egyik elméleti úttörője. Ő maga a politika, illetőleg a tudomány pszichológiájáról írott – tárgyában úttörő, módszerében igen tradicionális – munkáiban vázolt fel nemzeti karakterrajzokat mindenekelőtt a nagy európai népekről.

A forradalmak után a trianoni kényszerbéke nemzeti traumáját megelőző Magyarországon a nemzeti lelkeség és sors, az előnytelen sorsfordulatokhoz hozzájáruló lelki torzulás visszatérő téma, mondhatnánk, gondolati folyam lett. Nem általában a nemzetek összehasonlító módszerrel végzett vizsgálata került előtérbe, hanem a csapások és feszültségek felfokozott közéleti állapotában a nemzet eszmei-pszichológiai önvizsgálata (utalásokkal a zsidók és németek meg-megkérdőjelezett hazai szerepére). Ezt a fajta vádaskodó önvizsgálatot testesíti meg a már említett Szekfű Gyula *Három nemzedék* című történetpolitikai műve, melyet okkal tekintettek a Horthy-rendszer szellemi alapvetésének. E téren kapott lábra az 1930-as években az a társadalmi kritika, mely a parasztság és vele egy vegytisztább népiség felemelkedését és kiteljesedését szorgalmazta.

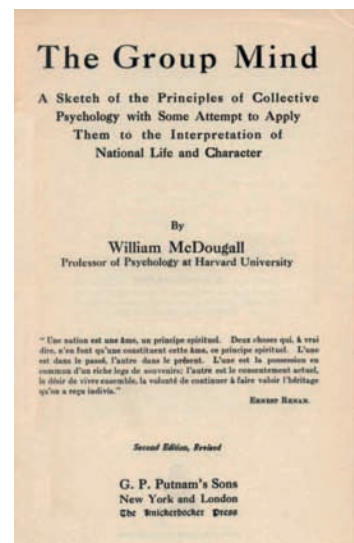
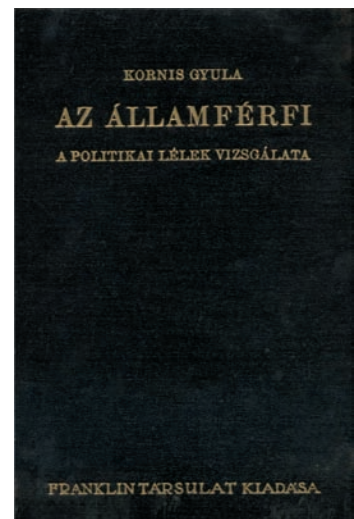
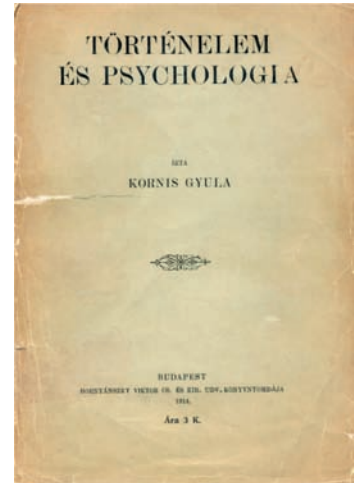

A második világháborút követően az elszenvedett újabb vereség okainak önelemző feltárása Bibó István emlékeztető írásában tárgyát és jellegét tekintve szintén nemzetkarakterológia volt. Van tehát a magyar szellemi életnek egy olyan vonulata, melyben a szerzők – erős válogatással, durván kivonatolva: Prohászka Lajos, Szekfű Gyula, Németh László, Bibó István – rendre a magyar nemzet mentalitásával foglalkoznak, a vereségek és veszteségek rémét és tényét a magyar jellem alakulásából próbálják levezetni, s eközben egymással ellenkező, polemizáló értékeléseket fűznek történeti körkhoz és alakokhoz.

Miközben a nemzet lelkeségével való foglalatosság nálunk eltartott a 20. század derekáig, az Amerikai Egyesült Államokban a pszichológiai tudományok terén e vonatkozásban két fontos fordulat és váltás is bekövetkezett. Az első konfrontáció a szociálpszichológia egyik névadójának, William McDougallnak egyik kötetével kapcsolatos. Az 1920-as években jelent meg az a monográfiája, amely a nemzetkarakterológia elméleti-módszertani alapvetését igyekezett nyújtani, tehát a fejlődő pszichológiai szaktudás és terminológia birtokában megkísérelte az esszéisztikus nemzetkarakterológiát rendszerezett tudományos tanná tenni. McDougall a nemzeti jelleg fontosságát egyébként nemcsak elméletileg emelte ki és tartotta lényegesnek, hanem ő volt az a szaktekintély, aki az igen erősen diszkriminatív bevándorlási kvóták megszabásakor tanácsadóként működött az Egyesült Államokban.

McDougall elméleti műve erős, markáns, tudománytörténeti perspektívában is fontos kritikában részesült. Floyd Allport, a kísérleti szociálpszichológia megteremtője elutasította azt a gondolati lehetőséget, hogy bármely, sok emberből álló csoport lelki jelenségekkel rendelkezzen a szó közvetlen és eredendő értelmében, s kimondta, hogy csak az egyéneknek lehetnek egyedi élő szervezethez kötött lelki jelenségei. Ezzel a kemény hangütéssel vetette meg az amerikai szociálpszichológia máig domináns szemléleti alapját, amely szerint az egyén, illetve az egyének közti kapcsolat lehet csak a pszichológiai jelenségek termőterülete. Tehát legfeljebb homályos, misztifikáló értelemben beszélhetünk nemzeti lelkületről, szellemről, karaktervonásokról, ezek az elvonatkoztatások nem képezhetik módszeres pszichológiai vizsgálatok tárgyát.

Jelentkeztek és továbbéltek az amerikai szociálpszichológiában is olyan szellemi hullámverések, amelyek elismerik, hogy vannak a személyek közötti kölcsönhatásoknak magából az egyénből le nem vezethető, hanem épp e kölcsönhatásokban előálló kulturális termékei, de mindez alapvetően nem változtat a szociálpszichológia Amerikából szétáradó elméleti és módszertani individualizmusán.

A nemzetjellemezés és a kijegecesedő sztereotípiák

Angol:	sportszerető, értelmes, konvencionális
Olasz:	művészi, impulzív, szenvedélyes
Amerikai:	szorgalmas, intelligens, anyagi
Török:	kegyetlen, vallásos, álnok

Nemzeti-etnikai csoportok leggyakrabban megjelölt tulajdonságai

Sztereotípiák:

egy csoportról, illetve annak tagjairól kialakított, általánosító jellegű benyomás vagy elképzelés. A csoport jellegétől függően beszélhetünk nemzeti-etnikai, nemi, társadalmi, foglalkozási, vallási stb. sztereotípiákról. A sztereotípiákat kezdetben úgy tekintették, mint hátrányos megkülönböztetéshez vezető és hamis nézeteket. A mai sztereotípiakutatás már kevésbé negatívan értékeli e fogalmat, s elsősorban azt vizsgálja, miért, mikor és hogyan sztereotipizálnak az emberek. Számon vet azzal is, lehet-e a sztereotípiáknak valóság-alapjuk.

A nemzetek emberi arculatának pszichológiai tanulmányozásában az 1930-as évek elején jelentkezett egy új irány, egy új ág indult fejlődésnek. Ennek merőben más az előfeltevése és a módszere, mint a nemzetkarakterológiának. Nem a nemzetre mint megismerendő tárgyra koncentrálnak, hanem a nemzetekre vonatkozó állítások tartalmát és eredetét tanulmányozza. Nem a nemzetek tagjainak általánosan szembeötlő vagy markánsan egyedülálló cselekedeteiből kerekít ötletes körképet, hanem nemzetekre vonatkozó nézeteket gyűjt, rendszerez, elemez tartalmilag. Nem esszét alkot, hanem az empirikus tudomány igyekezetével számszerűsített adatokból közöl tanulmányt. Mindemellett és mind e mögött nem abból indul ki, nem tekinti azt magától értetődőnek, hogy a nemzeti csoportoknak állandó és jellegzetes eszmeisége és pszichológiai természete van, hanem kétkedve mérlegeli, hogy milyen is, mi is a nemzetek közkeletű megítélése, van-e ezeknek az elképzeléseknek bármi alapja, vagy a nemzetekről formált képek inkább a megismerőből fakadnak, s inkább őt jellemzik, mint tárgyukat.

Az amerikai Daniel Katz és Kenneth Braly először 1933-ben közölte kutatási eredményeit, úgymond, az etnikai, nemzeti sztereotípiákkal kapcsolatban. A **sztereotípiák** műszoát egy ragyogó gondolkodó és publicista, Walter Lippmann közvetítésével a nyomdaipar szaknyelvéből kölcsönözték. A kézi szedés során alkalmaztak egykor kliséket, melyekbe a betűket be kellett illeszteni, e klisékkel állították párhuzamba a csoportokra vonatkozó általános hiedelmeket és várákozásokat, amelyek mintegy megelőzik és kerepezik az egyes csoporttagokkal kapcsolatos személyre szóló tapasztalatokat. Katz és Braly úttörő kutatásában a vizsgálati személyeknek etnikai csoportokra, nemzetekre nézve jellemzőnek ítélt vonásokat kellett kiválasztani egy hosszú, változatos tulajdonságlistából. A leglényegesebb tanulság három pontban foglalható össze.

1. Egyrészt a vizsgálati személyek véletlenül nem mondható egyöntetűséggel, esetenként kiugró arányban rendeltek hozzá az egyes nemzetnevekhez bizonyos tulajdonságokat. A szerzők azt a nemzetjellemezést tekintették sztereotípiának, amelyben nagy volt a véleményegyezés.

2. Másrészt bizonyították, hogy a nemzetek kedvező vagy kedvezőtlen értékelése kivétel a tulajdonságítéletekre (például a kedvelt nép szemünkben művelt és öntudatos, az ellenszenves viszont öntelt és tudálékos). Mintha tehát az értékelés logikája szabná meg, hogy melyik nemzetet hogyan látjuk.

3. Harmadrészt közelebből nem ismert nemzetekkel és etnikai csoportokkal (például a törökkel) kapcsolatban is születnek egybecsengő, sztereotíp jellemzések. Ebből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy a nemzettel kapcsolatos érzelmi viszony (például pusztán az idegenkedés) elegendő az adott csoport tulajdonságokkal való felruházásához, magyaráz: tapasztalati alap nélkül születnek olyan általánosítások, amelyek a csoport-

tagok megismerését megelőzik és keretbe foglalják. Ebben az eredményleírásban ott bujkál a feltételezés, hogy a sztereotípiák előítéletek a szó eredendő és átvitt értelmében egyaránt.

Katz és Braly szakmai és egyben előítélet-ellenes fegyverténye hosszú életűnek bizonyult. Úgy tűnt, hogy a sztereotípiák kutatása elméleti és módszertani szempontból lezárult, ám időben és térben kiterjedő adatgyűjtéssel gyarapítható fejezete a szociálpszichológiának. A sztereotípiák-kutatás első érdemi változása akkor következett be, amikor – az 1960-as évek Amerikájában – tematikája a nemzetekről, etnikumokról kiterjedt a nemek közötti különbségtétel vizsgálatára is. A kutatások technikája is kiegészült, olyan eszközt kezdtek alkalmazni a sztereotípiák mérésére, amely **kétpólusú tulajdonságskálák** sorát ölelte fel.

Amikor az 1970-es évek elején Magyarországon nekiláttam a nemzeti sztereotípiák vizsgálatának, akkor magam is a kétpólusú tulajdonságskálák sorát alkalmaztam. Ez a technikai körülmény segített abban, hogy felszínre hozzuk a nemzetjellemzések korábban rejtőzködő szerkezetét. Korábban a kutatók Katz és Braly nyomán rendre azt állapították meg, hogy egy etnikai csoporthoz egy tulajdonságot hányan rendelnek hozzá, hányan nem.

Most azt is vizsgáltuk, hogy az emberek egy-egy nemzetre nézve relatíve (egymáshoz képest) mennyire tartják jellemzőnek a különböző tulajdonságokat. Nevezzük ezt a tulajdonságok hierarchiájának vagy a jellemzés **tulajdonságprofiljának**, s azt fogjuk tapasztalni, hogy a tulajdonságok viszonylagos rangsora tekintetében még nagyobb és még szívsóbb a személyek kö-

Kétpólusú tulajdonságskála: ellentétes jelentésű tulajdonságpárokból (például „erős – gyenge”) álló lista, ahol a megkérdezettnek egy-egy személyt vagy csoportot kell megítélnie általában öt- vagy hétfokú skálán aszerint, hogy melyik tulajdonságot érzi jellemzőbbnek az adott csoportra és milyen mértékben. A sztereotípiák-kutatás egyik leggyakrabban alkalmazott eszköze.

Tulajdonságprofil:

az adott csoportra jellemzőnek tartott (általában **kétpólusú tulajdonságskálán** megítelt) vonások egymáshoz való viszonya, vagyis az, hogy melyiket mennyire tartják a megkérdezettek jellemzőnek a többihez képest. A tulajdonságprofil vizsgálatát nem lehet elhanyagolni, mivel előfordulhat, hogy drasztikusan másképp értékelt csoportok tulajdonságprofilja hasonlít egymáshoz. A tulajdonságprofil megléte egyrészt arról árulkodik, hogy a sztereotipizált csoportoknak tulajdonított vonások nem csupán a csoporthoz való érzelmi viszonyulástól függenek, másrészt jelezheti a megkérdezettek értékeléseiben rejlő feszültségeket (például ha nyomás nehezedik rájuk, hogy egy csoportot pozitívabban vagy negatívabban ítéljenek meg).

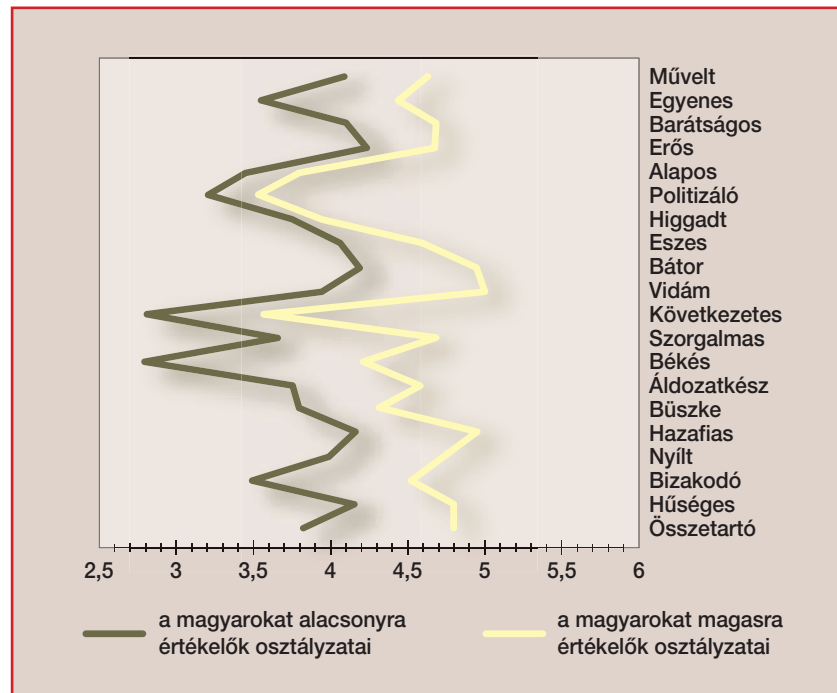
Műveletlen							Művelt
Fondorlatos							Egyenes
Barátságtalan							Barátságos
Gyenge							Erős
Felületes							Alapos
Nem politizáló							Politizáló
Szertelen							Higgadt
Buta							Eszes
Gyáva							Bátor
Bús							Vidám
Megalkuvó							Következetes
Lusta							Szorgalmas
Harcias							Békés
Önző							Áldozatkész
Alázatos							Büszke
Hazafiatlan							Hazafias
Zárkózott							Nyílt
Lemondó							Bizakodó
Álnok							Hűséges
Széthúzó							Összetartó

Kétpólusú tulajdonságskálák sora

A sztereotípiák-vizsgálatokban a résztvevőknek ilyen tulajdonságskálákon kell jellemezniük az egyes nemzeteket. A tulajdonságpárok két tagja között általában hét üres hely van, a válaszadónak pedig annak megfelelően kell a hét hely valamelyikére jelet tennie, hogy melyik tulajdonságot érzi jellemzőbbnek az adott nemzetre és mennyivel.

zötti és a legkülönbözőbb társadalmi csoportok közötti egyetértés, mint amit a tulajdonságmegjelölések hagyományos számlálása tükröz.

Tanulságos volt e tekintetben a nemzeti önjellemzés első vizsgálata a korai 1970-es években. Kitűnt, hogy a magyar emberről lényegében ugyanazt a tulajdonságprofilot vázolják fel egy országos reprezentatív minta különböző csoportjai: bár azon az alapon csoportosítottuk a vizsgálati személyeket, hogy hazánkat mennyire értékelik, annyiban megegyezett a véleményük, hogy a magyarokat melyik vonás jellemzi inkább és melyik relatíve kevésbé. A tulajdonságprofilok statisztikailag hasonlóak voltak, ám az országértékeléssel párhuzamosan eltolódtak az értékelés dimenziójában.

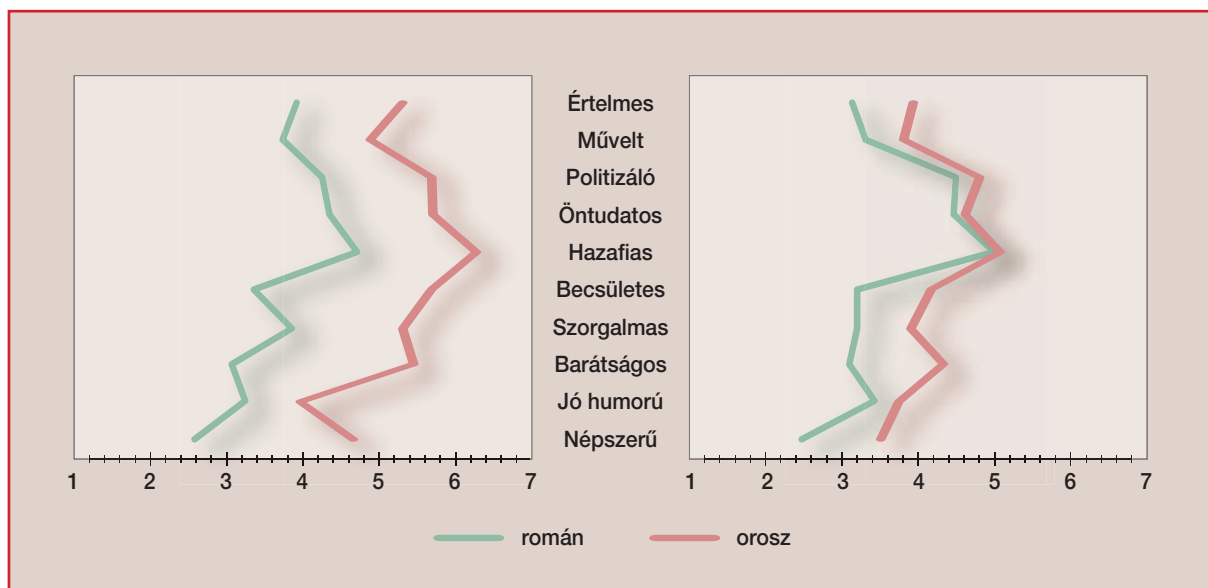

A magyar nemzeti autosztereotípiák különböző értékelést képviselő csoportok válaszaiban (1973)

A magyarokat alacsonyra, illetve magasra értékelők nagyjából megegyeztek abban, hogy mely tulajdonságokat tartották inkább és melyeket kevésbé jellemzőnek a magyarokra. Ez azt mutatja, hogy a sztereotípiák tartalmát nem csak az értékelő viszonyulás határozza meg.

Ez egyfelől azt jelenti, hogy van egy lappangó nézetegyeztetés az értékeléskülönbségek mögött és mélyén, másfelől Katz és Braly egykori következtetésétől eltérően nem egyedül az országhoz–nemzethez fűződő érzelmek, értékelő viszonyulás szervezi a nemzetjellemzéseket, némileg különválasztható egymástól a jellemzés tulajdonsághierarchiája és az értékelés szintje, fogalmazhatunk úgy, hogy a jellemzés értékelő töltete.

A nemzetjellemzések ezen két alkotóelemének, értékelő töltetének és tulajdonságprofiljának gondolati és empirikus elkülönítése más szempontból is tanulságosnak bizonyult. Például az 1980-as évek fordulóján végzett nemzeti sztereotípiavizsgálatainkban is visszatérően megfigyelhetjük, hogy a „román” ember hazai jellemzése a legkedvezőtlenebb, miközben az „oros” akkor kinyilvánított értékelése és megítélése az egyik legpo-

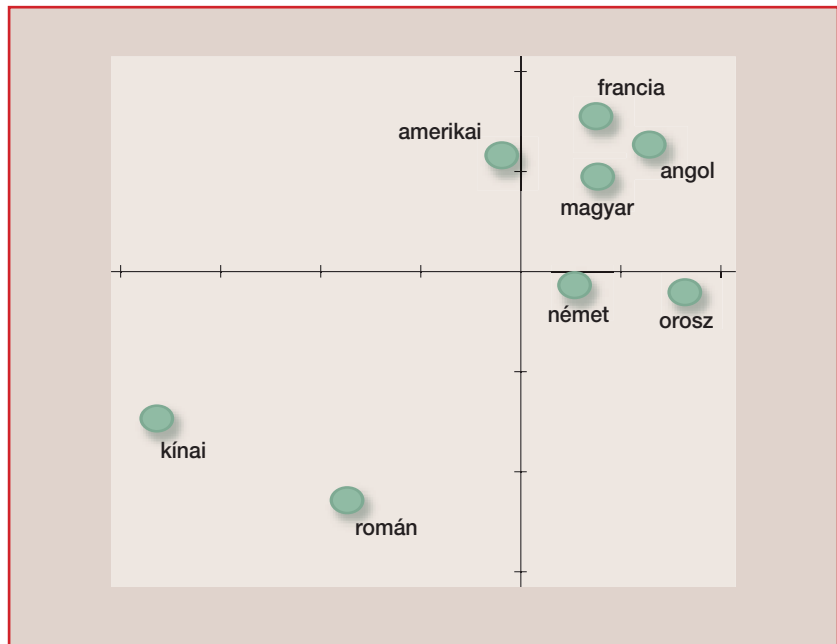
Bár a két nemzet megítélése jelentősen eltér – az oroszé jóval kedvezőbb –, megfigyelhető, hogy a profiljuk már 1981-ben is nagyon hasonlít. 1991-re a két nemzet jellemzésének profilja „összecsúszik”: az orosz megítélése visszaesik a román megítélésének szintjére

A „román” és az „orosz” jellemzések tulajdonságprofilja 1981-ben és 1991-ben

zítívabb volt. A polarizálódás felszíne mögött azonban a két nemzetjellemezés belső tulajdonsághierarchiája – már akkor is – rendkívüli hasonlóságot árult el egymással.

Megjegyzem, hogy tíz évvel később, a rendszerváltás idején a két nemzeti kategória – a tulajdonságrangsorok minden érdemi változása nélkül – értékelés tekintetében is szomszédos közelségbe került egymással. Mindenesetre vizsgálati módszerünk segítségével eredményesen tártuk fel a nemzetek „mentális térképét” is, és ennek a személyes gondolkodásmódból fakadó változatait, illetve az évek, évtizedek során bekövetkező változásait. Korántsem tanulság nélküli, hogy a nemzetek tablóját tekintve meddig hatolt el a Kádár-kor politikai-ideológiai nyomása: a nyugati nemzetek – élükön az angollal – presztízse nálunk töretlenül fennmaradt.

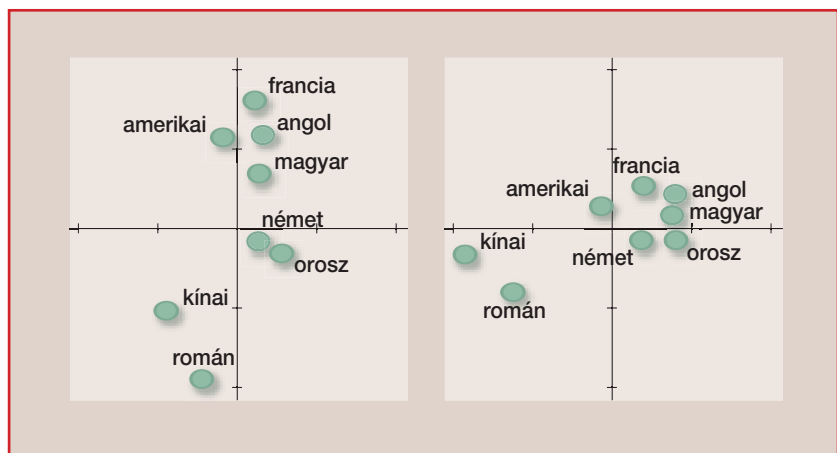
A nemzetjellemezések tartalmának többszintű vizsgálatával egy időben a sztereotípiák kutatásának iránya, jellege nagyban változott. Az 1980–1990-es évek a pszichológiában általában és a szociálpszichológiában különösen lényeges szemléleti fordulatot hoztak. Minden területen az információfeldolgozás (időben kibomló, idővel mérhető) folyamata lett a kutatások kitüntetett tárgya. Olyan kérdések toltak előtérbe, hogy az információfeldolgozás (az ingeranyag természete, a figyelem eloszlása) milyen nyomokat hagy a csoportjellemezéseken, hogyan tároljuk ezeket a memóriában, milyen formában élnek bennünk, aktivizálódásuknak mi az előfeltétele, lehet-e ezt ellenőrizni-fékezni, milyen szerepük lesz a személyekre vonatkozó információk felvételében és feldolgozásában. (Katz és Braly szellemében korábban azzal foglalkoztak, hogy egy-egy etnikai csoportra nézve mit tartanak jellemzőnek az emberek, de azzal nem, hogy milyen információkon alapulnak a tulajdonságítéletek, hogyan őrizzük meg ezeket emlé-

A nemzetjellemezések tere, 1981

A többdimenziós skálázási módszerrel felrajzolható a sztereotípa-vizsgálatban részt vevő megkérdezettek „nemzettérképe” is. Látható, hogy az emberek gondolkodásában a magyar – a kor hivatalos ideológiájára fittyet hányva – inkább a nyugati nemzetekhez van közel, mint az oroszhoz vagy a románhoz.

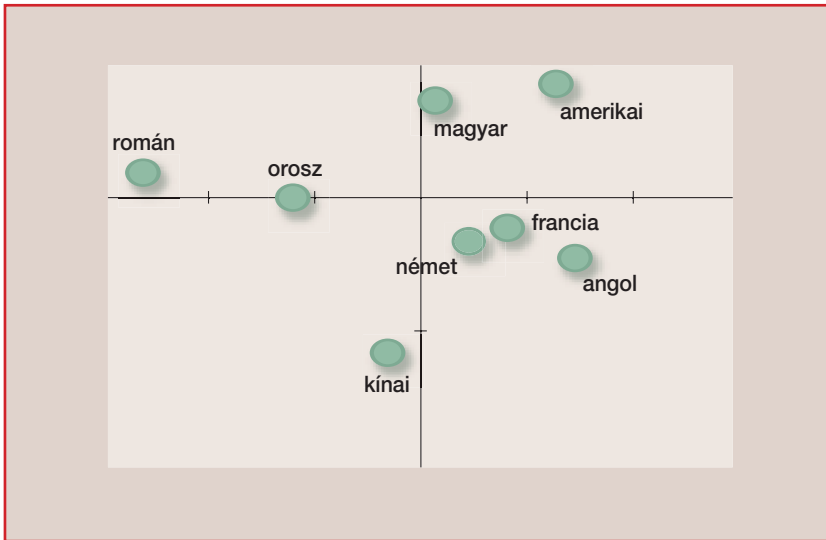
A nemzetjellemezések tere
különböző gondolkodásmodú
embereknél, 1981

Ha a nemzetjellemezéseket a gondolkodás – más kérdőíven mért – összetettségével vesszük egybe, láthatjuk, hogy az összetettebben gondolkodó (komplex gondolkodású) emberek nemzetjellemezéséhez képest a szimplábban gondolkodók nemzettérképe lényegesen egyszerűbb: a nemzetek szinte egyetlen dimenzió mentén helyezkednek el, vagyis kevésbé árnyalt a megítélésük, mint a komplex gondolkodásúaknál.

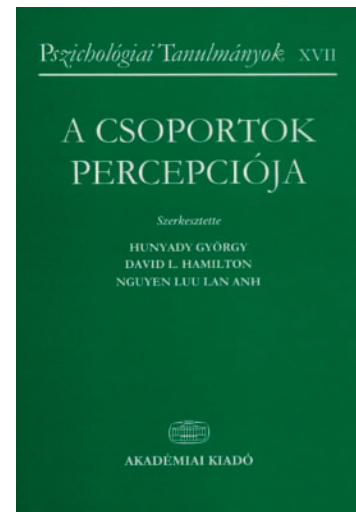
kezetünkben. Például az arabokról szólva konkrét emberalakokat látunk magunk előtt, vagy elvont tulajdonságokat tartunk számon velük kapcsolatban; mi kell ahhoz, hogy a rájuk vonatkozó feltételezéseink egyes emberek megítélését áthassák; tudatára ébredünk-e ezeknek a feltételezéseknek vagy sem; és egyáltalán lehet-e ezek hatását tudatosan ellenőrizni és korlátozni stb.)

Elmondhatjuk, hogy másfél-két évtizedig ez lett a szociálpszichológiai szakirodalom egyik uralkodó témája, eredmények tömkelegével. Mindebből itt kiemelendő, hogy ez a nagy tömegű empirikus vizsgálat nem vizsgálygott a sztereotípiáktól, nem vádolta a társadalmat, hogy miért is élnek a közgondolkodásban előítélet-gyanús csoportjellemzések, hanem magyarázatot keresett. Magyarázatot arra, hogy veszélyeik, torzításaik, túláltalánosított jellegük ellenére miért is maradnak fenn a sztereotípiák, egyéni gondolkodásunkban és társadalmi léptékben miért állnak elő és működnek folyton-folyvást.

A nemzetjellemzések tere, 1991

1991-re a „nemzettérkép” megváltozik: figyeljük meg, hogy az orosz a kínai és a román társaságába került, míg a nyugati nemzeteknél egy tömböt képeznek a nyugat-európaiak, és kissé elkülönül tőlük az amerikai.

A szakirodalomban a sztereotípiáknak több funkciója szóba került, ezeket rendezve és kiegészítve magam négyet különböztetek meg.

1. Az első a személyek megismerésének folyamatában adódik. Itt találtak a legtöbb kivetnivalót a sztereotípiák szerepében; alapvetően azt, hogy az egyéni sajátosságokra tekintet nélkül beskatulyázza az embereket, és így méltatlan elbánáshoz is vezethet. A kategóriába sorolás és az ezen nyugvó megítélés azonban a társas kapcsolatokban elkerülhetetlen. Egyrészt mert képtelenség lenne minden alkalmi, motiválatlan vagy épp információkkal és motivációkkal túlterhelt helyzetben a másik ember egyéni vonásainak kimerítő felkutatására vállalkozni. Másrészt a sztereotípiák a pillanatnyilag hozzáférhető, felszíni információkon túlmenően alkot összképet a típusról, melybe az adott személyt besoroljuk. Így kulturális és egyéni tapasztalati többlettel járul hozzá a személyes kapcsolatfelvételhez és kapcsolattartáshoz. Harmadrészt az adott személy sztereotip képe tartós kapcsolat, ébredő motiváció, felszabaduló figyelem esetén továbbépíthető, illetve átfordítható egyedivé – ilyen értelemben a sztereotipizálás nem egyirányú zsákutca.

2. A sztereotípiák második funkciója az önmegkülönböztetés erős motívuma. Az az igény, hogy következetes önmeghatározásunk legyen, arra ve-

zet, hogy önmagunkra alkalmazzuk saját csoportunk látni vélt vagy elvárt jellemzőit. Ez lehet egyszerűen önleírás, de lehet előírás is magunk számára, vagyis a magatartás irányának kijelölése és motívuma.

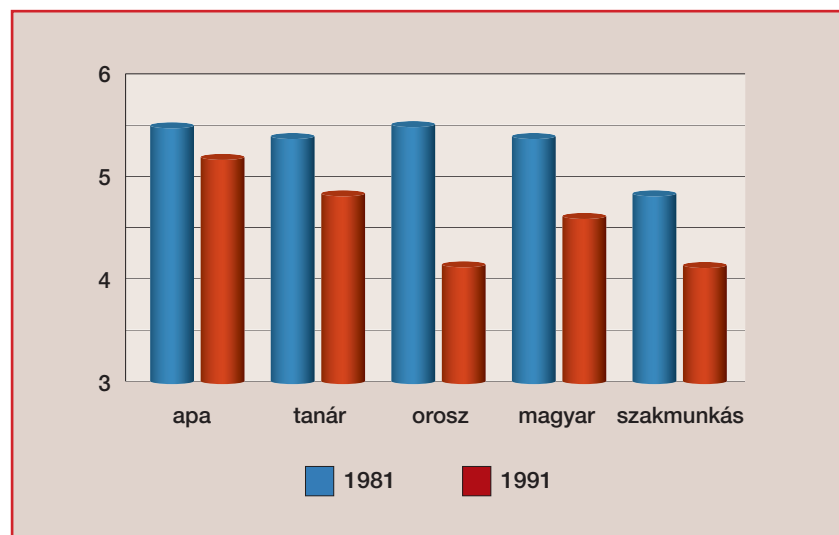
3. Ezzel kölcsönviszonyban tölti be a sztereotípiák harmadik funkcióját, a saját csoport jellemzését, ennek leírását és a saját csoportnak szóló előírást.

4. S itt jutunk el a sztereotípiák negyedik funkciójáig, nevezetesen addig, hogy egy világgép alkotóelemei a társadalom átlátásának, a társadalomban való eligazodásnak az eszközeül szolgálnak. Vannak kiterjedt vizsgálatok, amelyek feltárják, hogy Európa nemzeti milyen képet formáltak és tartanak fenn egymásról, de azt is, hogy milyenek a volt Szovjetunió népeinek egymásról alkotott sztereotípiái. E csoportjellemzéseket nyilván nem lehet egy-egy csoport önkörében, egymástól elszigetelten értelmezni, hiszen csoportközi összehasonlítást sűrítenek magukba, egy nemzetközi erőteret képeznek le, rendszert alkotnak. A sztereotípiarendszerek gondolata saját kutatásaimnak tanulsága is és egyben meghatározó irányelve.

*Sztereotípiák változásai
a rendszerváltó Magyarországon*

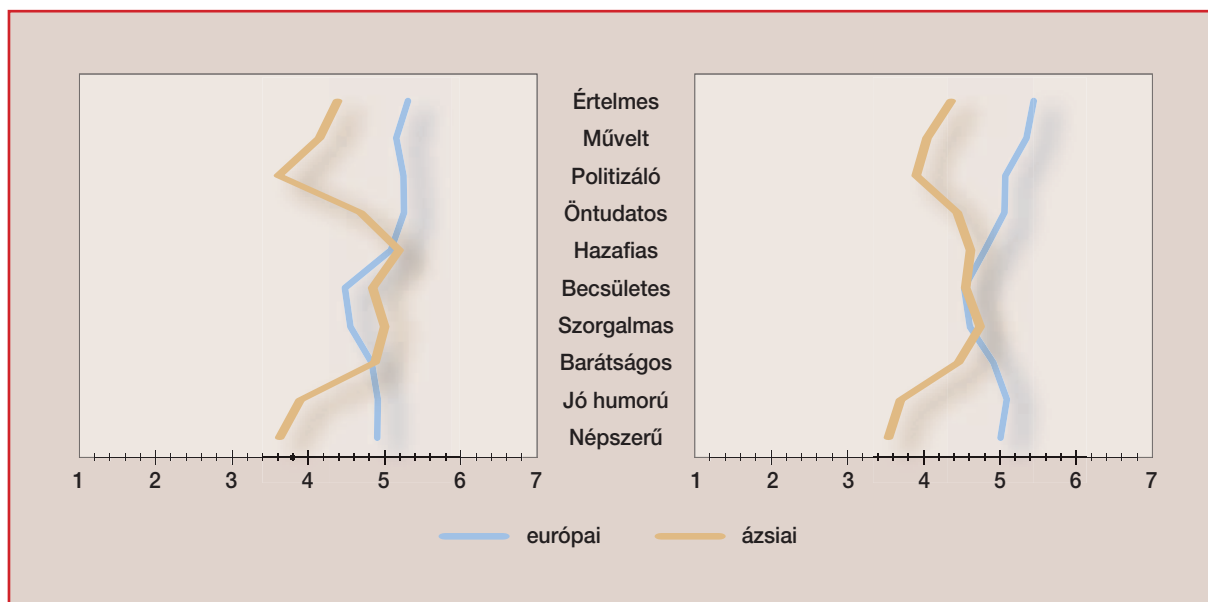
Irányított asszociációs módszer:

az asszociációs módszer a pszichológia egyik bevett, gyakran alkalmazott eszköze. Ismertebb válfaja a szabad asszociáció, amikor a vizsgált személynek meg kell fogalmaznia bármit, ami a bemutatott ingerről eszébe jut – ezt az eljárást elsősorban a pszichoterápiában és a személyiség vizsgálatában alkalmazzák. Az irányított asszociáció módszerének lényege viszont az, hogy a megkérdezettnek a fogalmak egy előre meghatározott köréből kell asszociációit kiválasztania (például milyen foglalkozás jut eszébe arról, hogy „magyar”/„német”/„orosz” stb.).

Úgy vélem, hogy a sztereotípiák változásának ellentmondásos problematikáját is csak a sztereotípiarendszer feltételezése és értelmezési kerete tudja tisztázni. Az egy csoport – egy sztereotípiák megközelítés a csoporttagokkal kapcsolatos tapasztalatok halmozódásától vár – induktív úton – változásokat a nemzeti sztereotípiák tartalmában is, mely azonban többnyire makacsul fennmarad, más esetben viszont (lásd az oroszok megítélését a második világháborút követően) minden újszerű személyes tapasztalat nélkül az emberek tömegeinek nemzetjellemezése radikális változáson esik át.

De ha világgépet alkotó rendszerben gondolkodunk, akkor értjük, hogy a Princetoni Egyetem elsőként Katz és Braly által vizsgált hallgatói a maguk kivételezett helyzetében miért tartanak fenn sztereotípiákat évtizedeken át. És azt is értjük, hogy a rendszerváltás Magyarországon, amikor a társadalom képe az emberek fejében egészében és alapvonalaiban átalakul, akkor – deduktív módon – miért és hogyan változik szinte heteken belül az orosz és a magyar, a munkás és a tanár, *nota bene* az apa sztereotíp képe, vagy ho-

A kontinensek, illetve kultúrkörök között észlelt különbségek változatlansága arra utal, hogy a „Kelet–Nyugat” dimenzió a magyarok sztereotípiarendszereinek fontos elemét képezi.

*Kontinentális különbségek
Kelet és Nyugat között 1991-ben
és 2001-ben*

gyan rendeződik át a megkérdezett fiatalok énfelfogása, foglalkozási és nemzeti önjellemzése közötti viszony.

A nemzeti sztereotípiák rendszerével kapcsolatban az első átfogó megfigyelés Montesquieu nevéhez kapcsolódik, aki úgy vélte, hogy rendre fegyelmezettebbnek, összefogottabbnak, jellemesebbek tűnnek az északi népek a délieknél. Hazai vizsgálataink az elmúlt negyedszázadban mindezekelőtt a keleti–nyugati dimenzió jelentőségét érzékelték és érzékeltették, minden bizonnyal a társadalmi-kulturális különbségek tükréeként. Már ez is indokolhatja azt a feltételezésünket, hogy a sztereotip nemzetjellemezések tulajdonképpen társadalmi modellt rejtenek magukban. S valóban, széles körben és ismételten alkalmazott egyszerű **irányított asszociációs módszer**ünkkel feltártuk, hogy más és más a különböző nemzetnevekhez kapcsolódó foglalkozási szerepmegjelölések köre, és e tekintetben a kelet–nyugati földrajzi régiókhöz köthető különbségek igen nagyok. De ezen túlmenően is, az egymással történetileg-gondolatilag összefűzött nemzetek között árnyalatosan finom eltéréseket észlelnek és mutatnak a foglalkozás-asszociátumok. E vizsgálatnak ezeken az eredményeken túl az a kutatásstratégiai jelentősége, hogy a kategóriák két területe, a nemzeti és a társadalmi-foglalkozási csoportok fogalomköre között jól értelmezhető közvetlen kapcsolatokra derített fényt.

Felesleges talán arra utalni, hogy a 20. század nagy ideológiai dilemmáinak a közgondolkodásbeli hátterét vizsgáljuk mikroszkopikus részletességgel akkor, amikor olyan kérdések nyomába eredünk, hogy ma a sztereotip ítéletalkotásban a nemzeti vagy az osztályszempont-e az elsődleges. Amikor például azt kérdezzük, hogy a „magyar munkás” és a „német munkás” jellemzését hogyan befolyásolja a nemzeti különbség, vagy az

„angol munkás” és az „angol értelmiségi” leírásában milyen hatást gyakorol a nemzeti összetartozás. A válasz természetesen nem egyértelmű, ismételten azt tapasztaljuk, hogy a saját nemzeti közösségen belül a társadalmi különbség a meghatározó, másutt viszont a nemzeti jelleg kerekedik felül a társadalmi-foglalkozási jellemzőkön. Ezzel összefüggésben a társadalmi-foglalkozási sztereotípiák elsősorban hazai eredetűek és jellegűek, ami érdekes és fontos, ha más társadalmak képét foglalkozási kategóriák mozaikjából rakjuk ki.

orosz	német
<ul style="list-style-type: none"> – katona – munkás – paraszt 	<ul style="list-style-type: none"> – autóiipari szakember – mérnök – üzletember
angol	amerikai
<ul style="list-style-type: none"> – bankár – üzletember – tanár 	<ul style="list-style-type: none"> – üzletember – menedzser – filmes

Foglalkozások gondolattársítása nemzetnevekhez

Keresztkategorizáció:

kutatási eljárás, amely a különböző – nemzeti, nemi, társadalmi, foglalkozási stb. – sztereotípiákat és azok kölcsönhatásait vizsgálja. A vizsgálatban részt vevő megkérdezetteknek olyan elképzelt személyeket kell jellemezniük (rendszerint kétpólusú tulajdonságskálán), akik egyszerre több különböző kategória tagjai (például magyar nő, magyar férfi, angol nő, angol férfi stb.). Így külön-külön és egymáshoz viszonyítva is mérhető az egyes kategorizálási szempontok hatása.

Az itt tárgyalt módszert, az úgynevezett **keresztkategorizációt** ma már több szociálpszichológus alkalmazza, amikor a társadalom sztereotípiarendszerekben megjelenő önképét teszi vizsgálat tárgyává. A nemek viszonyának alakulása és leképezése szempontjából különösen tanulságos Alice Eagly és munkatársai sokágú vizsgálata, mely során nemzeti és nemi kategóriák kombinációinak közkeletű jellemzését elemezték többek között. Azt mutatták ki, hogy a nemzeti sajátosságok a férfiak megítélésére nyomják rá bélyegüket, a nők jellemzésében viszont tulajdonképpen elsikkadnak. Mondanom sem kell, hogy ez nem a köznap emberismeret gyakorlatában van így, hanem a csoportjellemzések elvont, ideologikus szintjén, de ez a magyarázata annak, hogy a feministák a női szerepváltozások érdekében a közfelfogás átalakítását célozzák meg.

Jellemezhető-e a nemzet?

Beszámoltam az utak elágazásáról, arról, hogy az egyiken nagy közfigyelem mellett, de szakmailag elbizonytalanodó léptekkel haladt a nemzetkarakterológia a nemzetek természetének megismerése felé, a másikon pedig tikkadt várakozás után nagy lendületet vett a sztereotípiakutatás, amely a pszichológiai absztrakció mind magasabb csúcsaira hágva tekint a nemzetek látni vélt jellegzetességeire. Elágaztak az utak, így kerülnek meg azt a kérdést, hogy mikor és hogyan mutatja meg a nemzet a maga valós természetét, és hogy mennyi a sztereotíp nemzetjellemzések igazságmagya. Az ezzel

kapcsolatos kételynek és fenntartásnak van egy merészen végletes formája, amely nemcsak azt vonja kétségbe, hogy jól látjuk-e, láthatjuk-e jól a nemzetek jellegzetes tulajdonságait, hanem általában megkérdőjelezi, hogy beszélhetünk-e egyáltalán nemzetekről mint a megítélés tárgyairól úgy, ahogy ezt a köznapi gondolkodás magától értetődőnek tekinti.

Ennek a nemzetszkeptikus pozíciónak több tudomány közös határvidékén tűnnek fel és szólalnak meg képviselői, érvelésükben pszichológiai elemek is fellelhetők. Meghökkenetőnek szánt és metszően éles mondandójuk jól illik az utóbbi évek posztmodern szellemi áramába, melynek általános munkamódszere a triviális közfelfogást megcsúfoló ízekre szedés, a **dekonstrukció**. Durván leegyszerűsítve a nemzetkritika négy – egyébként nem igazán összhangzó, nem jól illeszkedő – tételt ölel fel.

1. Az első szerint nemzeti összetartozás csak érzéseinkben és világképünkben létezik, valójában a vélt nemzet tagjait nem fűzi össze semmi. De visszakérdezhetünk: mit ért „társadalmi realitáson” az, aki ebből ki tudja vonni az embertömegek összetartozás-érzését, közösségtudatát, s ennek jegyében tett erőfeszítéseit és együttműködését? Mi erősebb kötés ember és ember között, mint a szó tág értelmében vett közös kultúra, nyelv, irodalmi élményanyag, emlékezetes tapasztalatok, követett normák és közösen tisztelt értékek?

2. A második tétel szerint szubjektív dolog, személyes döntés kérdése, hogy mely nemzethez tartozunk, és milyen nemzetfelfogást vallunk magunkénak. Nem lehet azonban túlbecsülni annak a pszichológiai alaptendenciának a jelentőségét, amelyet Robert Zajonc mondott és mutatott ki: ami ismerős, az – nagy általánosságban – pozitívabb érzést kelt; így van ez az egyszerű tárgyakkal, szavakkal, de az otthon, a család, a haza vagy a társadalmi tapasztalatokat kínáló, diktáló, megszűrő, értelmező kultúra esetében is. A nemzeti hovatartozás szubjektív vágya pedig nem érvényesülhet adott vagy kiküzdött külső kapaszkodók és elfogadás nélkül sem.

3. A harmadik tétel arról szól, hogy a nemzeti tudat művi termék, melynek elfogult látásmódját társadalmi intézmények és mechanizmusok formálják ki az emberek fejében. Nem vitás, hogy az intézményesült – nem utolsósorban a történettudomány révén rendszerezett és közvetített – szellemi hatások hozzájárulhatnak egy sajátos, nézőponthoz kötött nemzeti perspektívához. Mint minden perspektíva, ez is vezethet jellegzetes torzulásokhoz a világgépben.

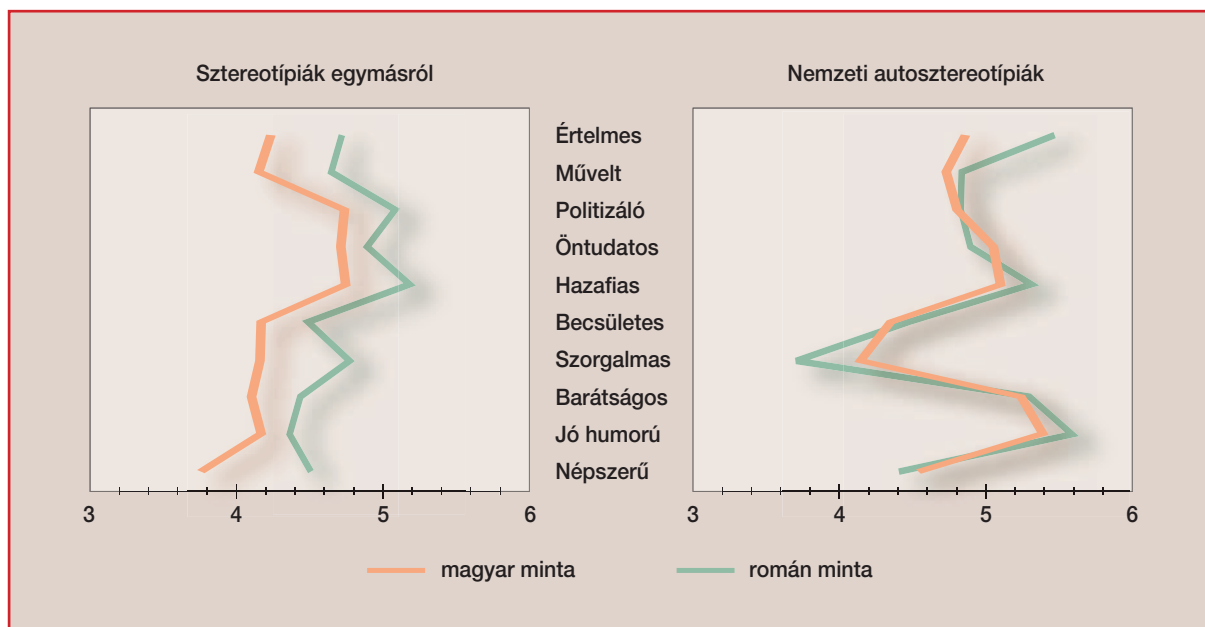
Számos empirikus kutatás illusztrálja ezt, mi is végeztünk ilyet a meg lehetőségen kritikus magyar–román viszonylatban. A magyar és román diákminták – a már ismertetett módszerrel felkutatott és bemutatott – nemzeti önjellemzése és másik nemzetről formált képe a szakirodalomból már ismert, úgynevezett **tüköreffektust** mutatja. Mindkét náció tagjai egymáshoz hasonlóan látják – és magasabbra értékelik – önmagukat, egymáshoz hasonlóan látják – és alacsonyabbra értékelik – a szomszédos ország lakóit. Ez a párhuzamosság (melyen belül a megkérdozett magyar fiatalok kifejezett ellenszenv volt az erőteljesebb) sok mindent elárul az egymással kapcsolatos beállítódásról, de vajmi keveset mond ezen benyomások történeti előzményeiről és valóságtartalmáról.

Dekonstrukció:

az emberi kultúra hagyományos modelljének szétbomlasztása.

Tüköreffektus:

a szociálpszichológiában gyakran tapasztalt hatás, amikor két – általában ellenséges viszonyban álló – csoport tagjainak önmagukról és egymásról kialakított elképzelései tulajdonképpen egymás „tükörképei”: mindkét csoport hasonlóan pozitív tulajdonságokkal jellemzi önmagát, és hasonlóan negatív vonásokat, illetve szándékokat tulajdonít a másik csoportnak.

Magyarok és románok sztereotípiái

A nemzeti önnagyobbításnak természetesen sokféle – valóban tetten érhető – formája van. Így idézhetjük azt a vizsgálati eredményt, hogy korábban két évtizeden át az országos és a tanulói minták jó része egyformán igent mondott arra a két kérdésre, hogy a magyar nemzetbe beleértik-e a hazánkban élő nemzetiségeket és beleértik-e a határainkon túl élő magyar kisebbségeket. Egy elv logikus alkalmazása helyett a kérdezettek többsége visszatérően a kiterjesztve befogadó álláspontot képviselte.

Mindez azonban nem ok arra, hogy alapjaiban megkérdőjelezzük és hatásaiban kifejezetten és egyértelműen kártékonynak mutassuk be a nemzeti perspektíva és önértékelés létét és megnyilvánulásait. Van egy teljesen jogosnak tűnő párhuzam, ami talán nem is egyszerűen párhuzamosság, hanem összefüggés és egybeesés: az egészséges, tetterős, életképes egyén önértékelése hosszabb távon pozitív, magával és a világgal kapcsolatos várakozása kedvezőbb annál, mint amit a realitások vizsgálata alapján valószínűsíthetünk. A nemzeti közösség önképe és várakozása is (természetesen nem végtelen, abszurd módon felfokozott formában) akkor és úgy szolgálja a túlélést, ha pozitív. Erre utal Eckhardt Sándor professzor is egy más korszakban és más gondolatmenetben, amikor *A francia szellem* című remek nemzetkarakterológiai munkájában – mely a már idézett *Mi a magyar?* kötet mintájául is szolgált – a nemzeti önértékelés fontosságáról ír.

A „magyar nemzet” meghatározásának változásai

	1973 (országos)	1981 (diák)	1991 (diák)	2001 (országos)
Beleérti a szomszédos országban élő magyarokat	45%	49%	71%	69%
Beleérti a Magyarországon élő nemzetiségeket	73%	76%	51%	34%

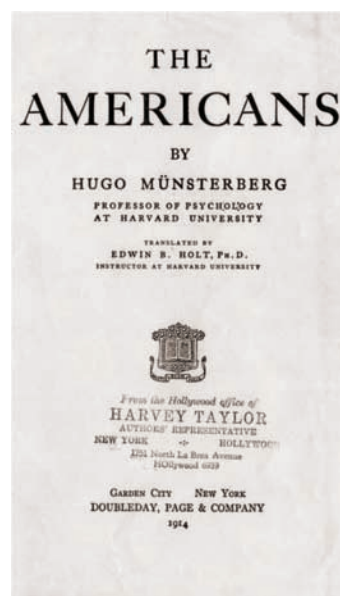
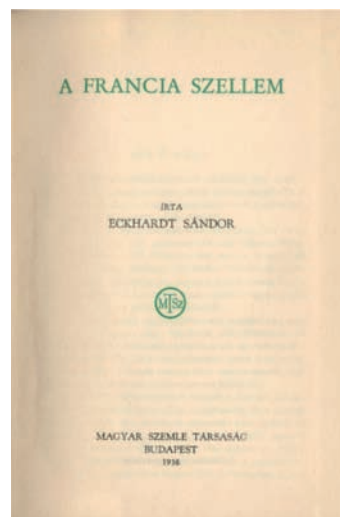
4. Végül a negyedik tétel szerint az idők történeti változása a nemzeti összetartozás ellen dolgozik, az emberi kapcsolatok jövője nemzetek feletti vagy inkább nemzetellen. Vannak azonban ennek ellentmondó érvek és tények. A fékevesztett nacionalizmus legyűrése után, a második világháborút és a gyarmatbirodalmak felbontását követően soha nem látott számban léptek fel a nemzet politikai rangjára és kulturális egységére igényt tartó közösségek világszerte. Ezeket az új nemzeteket regisztrálja az Egyesült Nemzetek Szervezete, és egymás között elvben és a gyakorlatban felosztják a Föld majd minden talpalatnyi területét.

Az Amerikai Egyesült Államok esete a nemzetek jövőjéről szólván mindenképpen figyelmet érdemel, minthogy a nemzet-szeptikusok ma kimondva-kimondatlanul az Egyesült Államok létét, szerepét, feltételezett belső viszonyait tekintik az emberiség számára példaadónak. Első megközelítésben valóban semmi sem emlékeztet az Egyesült Államokban a nemzeti hagyományra és a hagyományos nemzetekre. Nem véletlen a „népek olvasztótégelye” kifejezés, ezer irányba köti a hatalmas ország polgárait a családi emlékezet homályába vesző múltjuk, közös történetük minden európai mércén mérve rövid, amit jól jelez, hogy egy 100–150 éves épületrom egész régiókban ismert muzeális emléknek számít. Minden utazó, író, elemző szembe találja magát az amerikai ember megélt, vállalt, következetesen képviselt individualizmusával, ami elvben nem kedvez az erős nemzeti összetartozás, a kollektívában való feloldódás érzésének, önfeledt világképének és önátadó magatartásának. Gyanítható lenne még az is, hogy az amerikai emberek üzleties racionalizmussal és adófizetői öntudattal formálnak – az „államnemzet” parafrázisaként – „állampolgár-nemzetet”, amely minden nemzettípus közül a legkevésbé misztifikálja az egymásrataltság okát, mértékét és természetét.

Figyelemre méltó módon azonban az Egyesült Államokról – amely kétségtelenül világszerte egyfajta társadalmi modellt kínál – nem a nemzeti apátia képe él a köztudatban. A nálunk mért sztereotípiák nyugalmas összképében előtérbe nyomul az amerikai ember, kinek látni vélt hazafisága kiemelkedik mind nemzetközi összehasonlításban, mind a nemzet tulajdonosságprofiljában.

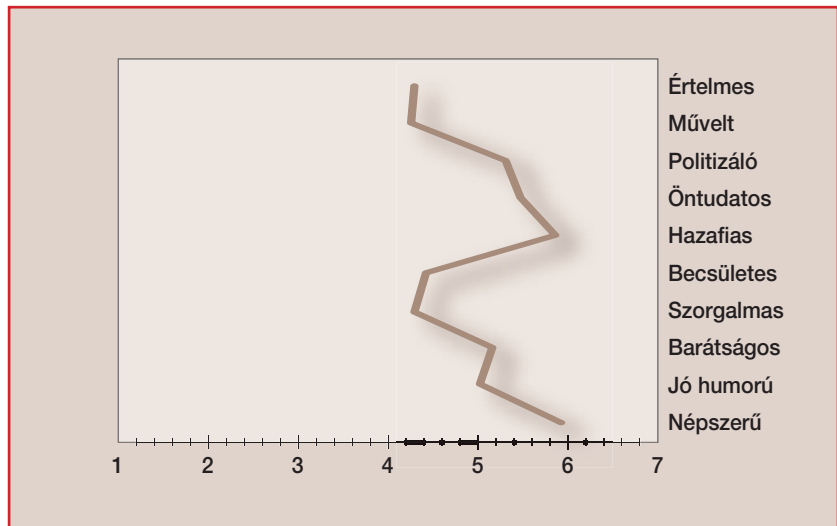
S valóban, Amerika népe nemzet a javából. Egyedi előtörténete és szemre szokatlan változatossága ellenére rajta tanulmányozható igazán a nemzeti keretekhez kapcsolódó legyűrhetetlen belső igény, tömörítő erő, elkápráztató öntudat. Szinte azt mondhatnánk, hogy egy roppant szociálpszichológiai kísérlet ment itt végbe, amely segít tisztázni, hogy mik is a nemzeté válás ténylegesen elengedhetetlen feltételei, és segít felbecsülni ezek szerepét a jövőben.

E grandiózus kísérlet kiindulópontja a szinte példa nélküli társadalmi strukturátlanság volt. Eredeti kulturális közegükből kiszakadt, az esetek többségében kitaszított, magukra hagyott emberek és családok vetődtek egy határtalanul nagy térségbe. Kemény individualizmusuknak nyilván itt a történeti gyökere. Fel sem merült közöttük a vérségi kötelék, előtörténetük nem közös, és hagyományok sem rendezték viszonyaikat. Ezt a helyzetet nem is lehetett értelmezni és elrendezni másként, mint – a 18. és 19.

Az amerikaiak jellemzésének tulajdonságprofilja, 2001

században legkorszerűbb szellemiség – a szabadság és jogegyenlőség alapján. A tág társadalmi mozgástérben zajlik a túlélésért vívott harcuk, melynek mindenre kiterjedő versenyszelleme feltételezi és ki is követeli az egyre szélesebb körben kialakított szabályozást. A mérlegelő közös döntéshozatal racionalitása és a megkötött társadalmi alku elvszerű követése lesz az a működésmód, amely a súlyos belső feszültségekkel küzdő közösséget – melyhez gyarmatok is tartoznak – a mai napig képessé teszi válságainak konstruktív megoldására.

Választottak maguknak nyelvet, a gazdag természeti erőforrások mellett kamatoztatják a felpörgő technikai fejlődés minden vívmányát, a hatalmas és hatalmát egyre növelő országban célszerűen alkalmazzák az emberi kapcsolattartás és a társadalmi nyilvánosság közhasznú eszközeit. Mára megszületett az amerikai életstílus, egy szembeszökően egységes nemzeti sztenдерd, amelynek számtalan jól azonosítható eleme közt ott van a remek zuhanyozó, az elérhető gyorsbűfé, a végeláthatatlan autópálya, a populáris zene és az ajkáról le nem hervadó mosoly. Ha mindenki úgy tudja, és ahhoz tartja magát, hogy ő a gazdája sorsának, ha a pénz itt egyben eszköz és cél, ha józan praktikizmus hatja át az életvitelt és az emberi kapcsolatokat, az mind nem jelenti, hogy az Egyesült Államokban nem erős a közösség tudata, hogy az egyéni és a közösségi öntudat nem fürdik egymás fényében, és az emberek nagy részét nem hatja át szenvedélyes nemzeti érzés.

A nemzetszkeptikusok figyelmére érdemes, hogy az állampolgár-nemzet tagjainak sokasága előkertjében nemzeti lobogót húz fel, és az iskola *American Studies* címen aprólékos múgonddal biztosítja a felnövekvő generációk jártasságát az alapító atyák élettörténetében, az alkotmány főbb passzusaiiban, s a nemzeti büszkeség olyan ékességeiben, mint a trösztellenes törvény és a partraszállás a fasiszta Olaszországban.

A tudományok világában az amerikai történetírás – a dolgok természeténél fogva – talán nem tud központi szerepet kivívni, de bizvást mondhatjuk, hogy szociológiájuk és pszichológiájuk világviszonylatban is fejlett, és egyben nemzeti tudománynak is mondható. Ezek az emberrel egyetemesen foglalkozó és az emberiséghez egyetemesen szóló tudományok természete-

Kulturális összehasonlító pszichológia:

a pszichológiának az a viszonylag új területe, amely szerint a kultúra fontos szerepet játszik a megismerés, az érzelmek és a viselkedés jelenségeiben. Érdeklődésének középpontjában ezért a különböző kultúráknak, illetve azok tagjainak pszichológiai összehasonlítása áll. Szembehelyezkedik azzal a hagyományos pszichológiai megközelítéssel, amely – nyíltan vagy kimondatlanul – úgy tekintette az egy bizonyos kultúrához tartozó (rendszerint amerikai, fehér, középosztálybeli, egyetemista) személyekkel kapott eredményeket, mintha azok általában „az emberre” volnának jellemzőek.

sen éppúgy nem függetlenek a hely szellemétől, mint a történeti stúdiók. Az amerikai szociológus, szociálpszichológus esszéisták – mint Erich Fromm vagy David Riesmann – a társadalom mozgató erőiről és a fogyasztói társadalomról ugyan általánosságban írnak elemzést és kritikát, de ez tulajdonképpen nem más, mint mai önelemző nemzetkarakterológia, csak nem jelölik érvényességi körét, kontinensnyi földjük határait.

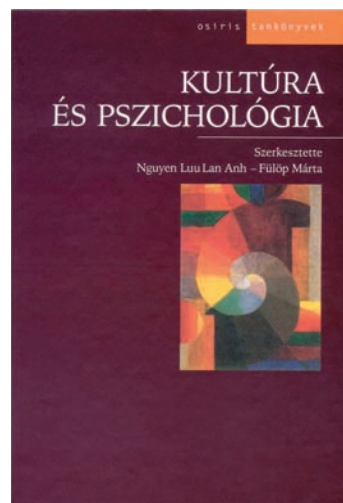
Kulturális összehasonlítás: a nemzeti sajátosságok vizsgálatának esélye

S itt térek rá előadásom utolsó részére, amely viszont épp annak taglalásával és tagadásával foglalkozik, hogy okkal-joggal tekinti-e egyetemesnek a maga tárgyát, módszerét és eredményét egy vagy néhány fejlett ország pszichológiája. Új és egyre izmosodó szakmai irány és terület az, amely a kultúrák különleműségét hangsúlyozza, s elutasítja azt a tudatos vagy szándéktalan, hangoztatott vagy eltagadott tendenciát, hogy helyhez, országhoz kötött szűk kérdések és vizsgálati minták – például kredittel jutalmazott amerikai egyetemi hallgatók tapasztalati anyaga – alapján formáljunk képet általában az emberről, a személyek és a társadalmak közötti kapcsolatokról. A **kulturális összehasonlító pszichológia** szemlélete és empirikus eszközrendszere a 21. század fordulóján megteremti annak a lehetőségét, hogy a nemzetek között feltételezett, látni vélt, színesen leírt pszichológiai különbségek nyomába eredjünk és módszeres kutatásokkal felderítésükre vállalkozzunk.

Az ilyen kutatások logikáját és esélyét csak egy példán érzékeltetem. Ismert tétel a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmában, hogy sokakban él a hajlam egyfajta társadalmi önáltatásra, amit az „**igaz világba vetett hitnek**” neveznek. E jelenségnek megvan az előzménye és társadalomtörténeti magyarázata a kapitalista Európában, de az amerikai szociálpszichológia tárta fel teljes mélységében. A sikeresek lelkendező elismerése és a vesztesek kritikus lebecsülése sok életszférában felbukkan, többek között a gazdagok és a szegények megítélésében is. E mögött olyan előfeltevés rejtőzhet, mely nem veszi figyelembe a körülmények és véletlenek szerepét, és azt gondolja, hogy mindenki azt kapja, azt éri el a világban, amit megérdemel. Ha így lenne, akkor kiszámítható világban élnénk, melyben a normák kellő betartásával biztonságban érezhetjük magunkat.

Ez a gondolkodásmód igen elterjedt az Egyesült Államokban, s akár általános emberinek is vélhetnénk, ha nem vizsgáljuk meg jelentkezésének határait. De hát nem kell nagy merészség ahhoz, hogy feltételezzük, hogy Magyarországon nincs a sikernek ilyen kultusza, s a sikertelenség és a balsors sem ezt a fajta megvető elutasítást váltja ki. Hogy itt helye van kulturális összehasonlításnak, azt saját empirikus vizsgálataink is alátámasztják.

2002 elején alkalmaztunk először olyan véleményvizsgáló skálát, amely azt mérte, hogy az emberek mennyiben vélik úgy, hogy társadalmunkban kontraszelekció érvényesül, ami az „igaz világba vetett hitnek”

„Az igaz világba vetett hit”: az a sok ember által osztott vélekedés, hogy a világ igazságos, vagyis azt kapjuk, amit megérdemlünk, és azt érdemeljük, amit kapunk. A jelenség gyakran abban mutatkozik meg, hogy bűncselekmény, baleset, katasztrófa vagy igazságtalanság esetén sokan az áldozatot hibáztatják, még ha ez valójában nem is méltányos. Pszichológiai magyarázata az, hogy sokkal megnyugtatóbb érzés olyan világban élni, amelyet az ember igazságosnak, s ezáltal kiszámíthatónak és biztonságosnak hisz. (Így önmagát is biztonságban hiheti, elvégre mi rossz történhetne vele, ha ő maga semmi „rosszat” nem tett.) Úgy tűnik azonban, hogy ez a Nyugaton – elsősorban az Egyesült Államokban – megfigyelt jelenség nem mindenütt egyformán elterjedt a világon, így az újabb kutatási eredmények szerint Magyarországon sem az.

épp az ellentette: kontraszelekció esetén méltánytalan mind a győzelem, mind a vereség, meglehet, hogy épp a fordítottja lenne méltányos. Azt tapasztaltuk, hogy ez az álláspont élő, elterjedt, koherens véleménynyaláb Magyarországon. Az utóbbi hónapokban a vizsgálatot megismételtük országos reprezentatív mintán, s a kontraszelekció feltételezése ma még markánsabb, még elterjedtebb, mint két éve. Itt van tehát egy karakteres, sőt elmélyülő különbség, ami kifejezetten szembeállítja az amerikai és a magyar mentalitást. Ez a hazai, kritikus, keserű helyzetjellemezés egyébként beleillik abba a pesszimizmusba hajló világképbe, amely a honfitársainkat – egybecsengő eredmények tanúsága szerint – hosszabb ideje, több vonatkozásban jellemzi. Minden bizonnyal nem egyszerűen hangulati hullámverésről, hanem kikristályosodó nemzeti-kulturális sajátosságról van szó.

Úgy tűnik, a magyarok inkább a világ igazságtalanságában hisznek

	Egyetértés mértéke
Nem azok élnek jól és nem azok elégedettek, akik ezt megérdemlik.	nő
Nem azok nélkülöznek és nem azok veszítik el életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	nő
Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	csökken
Mindenki a saját szerencséjének kovácsa.	csökken
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	csökken

A lengyel nemzeti önjellemzésről mutatták ki a közelmúltban, hogy mindenképpen önmegkülönböztető vonásokat keres és talál, még olyan áron is, hogy a sajátosságai esetleg negatívumok, az önértékelés gyengéit tükrözik, és annak kárára vannak. Mi talán nem igényeljük teljes szívvel, hogy a magyar mélabú és önmarcangolás tartós nemzeti ismérv maradjon, aminek természetesen nem az Amerika-konform önáltatás vagy a mondvasinált derűlátás az ellenszere. Kívánjuk azt, hogy ez a derű az élettapasztalatunkból adódjon, az integrálódó ország társadalmi gyakorlatából, a teljesítményelv és a moralitás töretlen érvényesítéséből. Mi másra törekedhetne a 21. század hajnalán egy szabadságszerető, bátor és „körmönfontan” politizáló kis nép Európában?

Ajánlott irodalom

- Allport, Floyd Henry*: Social Psychology. Boston: Houghton Mifflin, 1924.
- Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám*: Nemzet és nacionalizmus. Bp.: Korona K., 2002.
- Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István*: Válogatott tanulmányok (vál. Huszár Tibor, ifj. Bibó István). II. köt., Bp.: Magvető, 1986.
- Billig, Michael*: Banal Nationalism. London: Sage, 1995.
- Csepeli György*: A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon, 1970–2002. Kieg. bőv. kiad. Bp.: Jászöveg Műhely, 2002.
- Csepeli György*: Nemzet által homályosan. Bp.: Századvég, 1992.
- Dénes Iván Zoltán*: Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Bp.: Osiris, 1999.
- Dilthey, Wilhelm*: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Bp.: Gondolat, 1974.
- Eckhardt Sándor*: A francia szellem. Bp.: Magyar Szemle Társaság, 1938.
- Gyáni Gábor*: Posztmodern kánon. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.
- Hagendoorn, Louk – Linssen, Hub – Tumanov, Sergej*: Intergroup Relations in States of the Former Soviet Union. Hove, East Sussex: Psychology Press; Philadelphia: Taylor & Francis, 2001.
- Hanák Péter*: Alkat és történelem: egy Bibó-tanulmány továbbgondolása. In: *Világosság*, 1994/5/6: 3–37.
- Hobsbawm, Eric J.*: Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hunyady György* (szerk.): Nemzetkarakterológiák. Bp.: Osiris, 2001.
- Hunyady György – Nguyen Luu Lan Anh* (szerk.): Sztereotípiakutatás: hagyományok és irányok. Bp.: ELTE Eötvös K., 2001.
- Hunyady György*: A kontraszelekció pszichológiája. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2002/3: 397–434. [Angolul: Hunyady Gy.: Psychology of contraselection. Applied Psychology in Hungary, 2001/2002. 3–4: 7–33.]
- Hunyady György*: A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 47(1997)10: 45–59.
- Hunyady György*: Mi lenne velünk sztereotípiák nélkül? In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2001/2: 213–238.
- Hunyady György*: Stereotypes During the Decline and Fall of Communism. London: Routledge, 1998.
- Hunyady György*: Sztereotípiák a változó közgondolkodásban. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1996.
- Karácsony Sándor*: A magyar észjárás. 2. jav. bőv. kiad. Bp.: Magvető, 1985.
- Katz, B. – Braly W.*: Verbális sztereotípiák és a faji előítélet. In: *Halász László – Hunyady György – Marton L. Magda* (szerk.): Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1979: 190–197.
- Kornis Gyula*: Az államférfi: a politikai lélek vizsgálata. I–II. Bp.: Franklin Társulat, 1933.
- Kornis Gyula*: Tudomány és társadalom: a tudomány szociológiája. 1. köt. Bp.: Franklin Társulat, 1944.
- Lackó Miklós*: Korszellem és tudomány, 1910–1945. Bp.: Gondolat, 1988.
- Lerner, Melvin J.*: The Belief in a Just World. New York: Plenum Press, 1980.
- Lippmann, Walter*: Public Opinion. New York: The Macmillan Company, 1922.
- Lukács, John*: A XX. század és az újkor vége. Bp.: Európa, 1994.
- McDougall, William*: The Group Mind: A Sketch of the Principles of Collective Psychology with Some Attempt to Apply Them to the Interpretation of National Life and Character. New York; London: G. P. Putnam's, 1920.
- Nguyen Luu Lan Anh – Fülöp Márta* (szerk.): Kultúra és pszichológia. Bp.: Osiris, 2003.
- Probászka Lajos*: A vándor és a bujdosó. Bp.: Danubia Kvk., 1941.
- Rákos Péter*: Nemzeti jelleg – a miénk és a másoké: öncsalások és előítéletek mint történelemformáló tényezők. Pozsony: Kalligram, 2000.
- Rónay Jácint*: Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból. In: *Hunyady György* (szerk.): Nemzetkarakterológiák. Bp.: Osiris, 2001: 51–224.
- Szekfű Gyula* (szerk.): Mi a magyar? Bp.: Magyar Szemle Társaság, 1939.
- Szekfű Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp.: Élet, 1920.
- Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp.: Gondolat, 1974.

